

Г. Станиціна

ПРО ОХОРОНУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. ЗА ДОКУМЕНТАМИ НАУКОВОГО АРХІВУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

Стаття залучає до науково обігу архівні матеріали Наукового архіву Інституту археології НАН України, багато з яких були невідомі, а інші розкидані по різних публікаціях. Узагальнено й надано інформацію про зусилля науковців щодо збереження культурної спадщини українського народу протягом 1920-х рр.

Ключові слова: Всеукраїнська академія наук, Всеукраїнський археологічний комітет, науковці, архівні документи, культурні цінності, пам'ятки мистецтва та історії.

Вступ. Про збереження культурної спадщини було вже немало написано: цій темі приділено значну увагу. Стаття, заснована на результатах вивчення архівних документів продовжує цю тему, залучаючи до наукового обігу документи давно забуті, а тому нині маловідомі, а то й зовсім неznані. Наприклад, вже ніхто не пам'ятає, що 1921 р. тривали розкопки поховання Богдана Хмельницького в Суботові. Як відомо, в наш час поховання Богдана Хмельницького не виявлено, і науковці продовжують його пошуки, висуваючи різні версії, але не мають інформації про розкопки, проведені Гнатом Яковичем Стеллецьким понад сто років тому.

Методи і матеріали. Для написання цієї статті використані першоджерела — архівні документи Наукового архіву Інституту археології НАН України. В процесі роботи архівні документи ретельно переглянуто в пошуках потрібної інформації, яка б відповідала назві публікації.

Нині, у першій чверті ХХІ ст. ситуація склалася так, що пам'ятки культури знову гинуть, як і сто років тому — на початку ХХ століття. Читаючи старі архівні документи, часто натрапляєш на повідомлення, написані ніби сьо-

годні. Так, у доповіді Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'яток за 1919 р. читаємо:

«Нині Україна сповнилася хмарами диму. Горять замки, двори і хати селянські; в попіл обертаються скарби матеріальні та скарби культурні; те, що складала віками любовна рука: пам'ятки родинні, старі архіви і книжниці, дорожочінності розуму і серця людського з минулих століть — все це тепер пропадає, руйнується, навіки зчезає...» (НА ІА НАН України, ф. 9, спр. 236, арк. 44).

Такою була ситуація на початку ХХ ст. Особливо критичні обставини для культурної спадщини України склалися після жовтневого перевороту — сотні панських будинків зруйновано, а з ними знищено і розграбовано старовинні бібліотеки, картинні галереї, збірки старовини тощо. Окрім злої волі, яка нищила історичні скарби, гинули культурні цінності і через малограмотність одних і вільну чи невільну бездіяльність інших. Архівні документи розповідають про події тих буремних років.

Після революційних потрясінь почалась відбудова зруйнованих місцевостей, також і там, де zostалися ще руїни старих панських палаців, які могли бути використані як будівельні матеріали. В одному з архівних документів читаємо про небезпеку, яка загрожувала архітектурним руїнам, а також і народним мистецким виробам:

«Під час війни їх вже почали розбирати просто на цеглу, як наприклад, замок Любарта в Луцьку, Зіньківський замок, фундаменти церкви Зарубського монастиря і т. д., а тепер можливо їх цілком заберуть на нові будівлі. В зв'язку з війною і з грабуванням панських маєтків з-за кордону понаїздили анти-

© Г. СТАНИЦІНА, 2025

Григорій Сава, Григорій Іван, Саранчук Федосій, Саранчук Іван, Поляк Андрій, Романівський Тимофій, Кошар Михайло, Матвій Шеремет, [Мельник Іван, Талан Сидір]. Іван Ступок, Максим Ступок, Петро Соко, Юрій Торич, Ілля Торич, Василь Кучма

Ми нижче підписали, що мешканці м. Озаринець, що маємо садиби й живемо біля старовинної кріпості Озаринецької ручимось, що не тільки не будемо руйнувати її, брати з неї камінь, або якимось чином руйнувати, але будемо стежити, аби ніхто з мешканців м. Озаринець, або інших місцевостей не розтягав з неї каміння й не руйнував її, в чому й даємо цю підписку

Розписка про захист фортеці

Receipt for the protection of the fortress

кварі, які широко організували систематичну закупівлю річей. Зараз, наприклад, тут, у Києві, велика збірка українських килимів, тканин, шиття, взагалі цілий музей народного українського мистецтва, зібраний закордонними збірачами, жде тільки першого вільного потягу, щоб бути перевезеним за кордон.» (Там само, ф. 9, спр. 236, арк. 14, 14 зв.).

Стурбовані тим, що коїться в країні, науковці звертались до Народного міністра освіти із пропозиціями, що треба зробити, щоб уберегти українські культурні цінності:

«Щоб запобігти цьому всьому, треба зараз почати інтенсивну працю по обслідуванні наших скарбів мистецтва, наших пам'яток старовини. Відділ охорони провадив до цього часу більш пасивну роботу — спасав те, чому загрожувала небезпека. Життя вимагає і активної праці — опису і обслідування усього, що залишилось від нашого минулого.

Для такої активної роботи, поведеної в широкому розмірі, необхідно, згідно з постановою наради Голів Відділів Департаменту Мистецтв, від 28 березня, закласти при Відділі охорони пам'яток старовини і мистецтва окрему секцію — «художньо-наукових експедицій по Україні», яка б виробляла плани таких експедицій і керувала їх організацією і діяльністю.» (Там само, ф. 9, спр. 236, арк. 14 зв.).

Розуміючи цінність культурної спадщини українського народу, намагаючись зберегти її, на-

укові вдавались до різних доступних засобів. Один із епізодів, що стосується збереження залишків архітектурних споруд, зрозумілий із чернетки розписки, що зберігається в особовому фонді Данила Щербаківського. На аркуші в лінійку, очевидно зі шкільного зошита, записано 16 прізвищ з іменами, а нижче подано текст розписки:

«Ми нижче підписані мешканці м. Озаринець, що маємо садиби й живемо біля старовинної кріпості озаринецької ручимось, що не тільки не будемо руйнувати її, брати з неї камінь, або якимось чином руйнувати, але будемо надалі стежити, аби ніхто з мешканців м. Озаринець, або інших місцевостей не розтягав з неї каміння й не руйнував її, в чому й даємо цю підписку» (Там само, ф. 9, спр. 236, арк. 20).

Величезну роботу зі збереження культурних цінностей провела Археологічна комісія, згодом — Археологічний комітет при Всеукраїнській академії наук, який здолав складний шлях, зважаючи на ситуацію в країні. Знадобилось немало часу, щоб Археологічний комітет почав дієво працювати. Про створення Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) та про його діяльність уже немало написано (Нестуля 1997а; 1997б).

У Науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається «Проект Декрету Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УСРР про облік, охорону й дослідження пам'яток культури й природи», де записано: «Визнаючи охо-

рону культурних цінностей справою, що має державне значіння і потребує постійної уваги Центральних і Місцевих органів Влади, є ВУЦВК (або Раднарком УСРР), в розвиток і доповнення ст. 676 Кодексу законів про Народню Освіту УСРР, Декрета Совнаркома від 11/ІІІ — 1921 р. про купівлю для державних Музеїв музейних цінностей (Зб. Узак. 1921 р. ч. 4, ст. 25), Постанови СНК від 26/ХІІ-1922 р. про позамузейні цінності (Зб. Узак. 1922 р. ч. 55, ст. 795), Декрета СНК про відділення церкви від держави від 22/ХІ-1919 р. (ч. 14) — обов'язує Округові і Губерніальні Виконавчі Комітети вжити рішучих і дійсних заходів до обліку й охорони пам'яток культури і природи в межах УСРР...» (Там само, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 1).

Особлива небезпека для культурних і мистецьких пам'яток виникла на початку 1922 р. Як відомо, літо 1921 р. було дуже посушливим, урожай на значних територіях загинув, люди голодували. Більше відомо про голод на Поволжі, але посуха не минула і Україну, про що свідчать не тільки документи, а навіть приватні листи, як наприклад лист П. П. Курінного від 21 серпня 1921 р. з Умані в Київ до Д. М. Щербаківського: «Дорогий Данило Михайлович! Щиро вітаю Вас з Умані. Живу так, аби дотягти до вечора, та вже часом почую на собі передумови недалекої «голодухи». Городи, хліба — вигоріли, а решта йде на голодуючих Сходу» (Там само, ф. 9, спр. 168/К-468, лист П. П. Курінного).

Про події того часу, про вилучення церковних цінностей та про повернення їх частини в Україну свідчать архівні документи та публікації (Нестуля 1994; 1995).

Археологічний комітет продовжував дбати про повернення в Україну її культурних цінностей. Так, на засіданні установи від 16 грудня 1924 р. заслухали заяву Сергія Вельміна, який працював на розкопках Десятинної церкви в Києві разом із Дмитром Мілеєвим про те, що «всі щоденники розкопок і чорнові замітки Мілеєва було передано до Археологічної Комісії в Петроград. Так само було передано і цінні знахідки (скарб золотих речей князівської доби, знайдений у 1911 р.)».

Археологічний Комітет ухвалив: «Клопотатися перед РАІМК, щоб Археологічному К(оміте)ту було передано матеріали (звіти, чернетки, замітки Мілеєва) з розкопок коло Десятинної церкви, а також прохати повернути цінні речі, що їх було знайдено під час цих розкопок» (Там само, ф. ВУАК, спр. 20, арк. 20).

У вересні 1926 р. ВУАК звернувся до музеїв України з таким листом: «Відповідно до постанови ВУЦВК про доцільне використання та розподіл між республіками Союзу речей музейного та культурно-історичного значення НАРКОМОС¹ приступає до збирання потрібних матеріалів.

ВУАК при УАН просить вас надіслати до 1/І-1927 р. такі відомості:

1. Які речі культурно-історичного та музейного значення вивезено з району діяльності Музея за час війни та революції.

2. Що відомо Музеєві взагалі про перебування речей українського походження за межами УСРР.

Чи немає відомостей про будь-який вивіз пам'яток української старовини, мистецтва й побуту за час до війни рр. 1914—1917 (продаж або передача колекцій чи окремих речей інституції Союзу, вивіз речей, здобутих під час розкопів, комплектування колекцій збирачів-українців з походження, як наприклад Харитоненко, Терещенко та інші, або українських землевласників та капіталістів, що знаходилися за межами УСРР і т. п.) Всеукраїнський археологічний комітет просить поставитися до знятого питання з усією уважністю і вчасно подати потрібні відомості.

Цілком зрозуміло, що скласти повні реєстри вивезених з УРСР речей іст[орико]-культ[урного] та мистецького значіння відразу, очевидно, не пощастить.

ВУАК просить подати в першу чергу ті матеріали, що до знятого питання, які має Музей нині, а тоді надсилати додаткові відомості в міру збирання їх Музеєм.

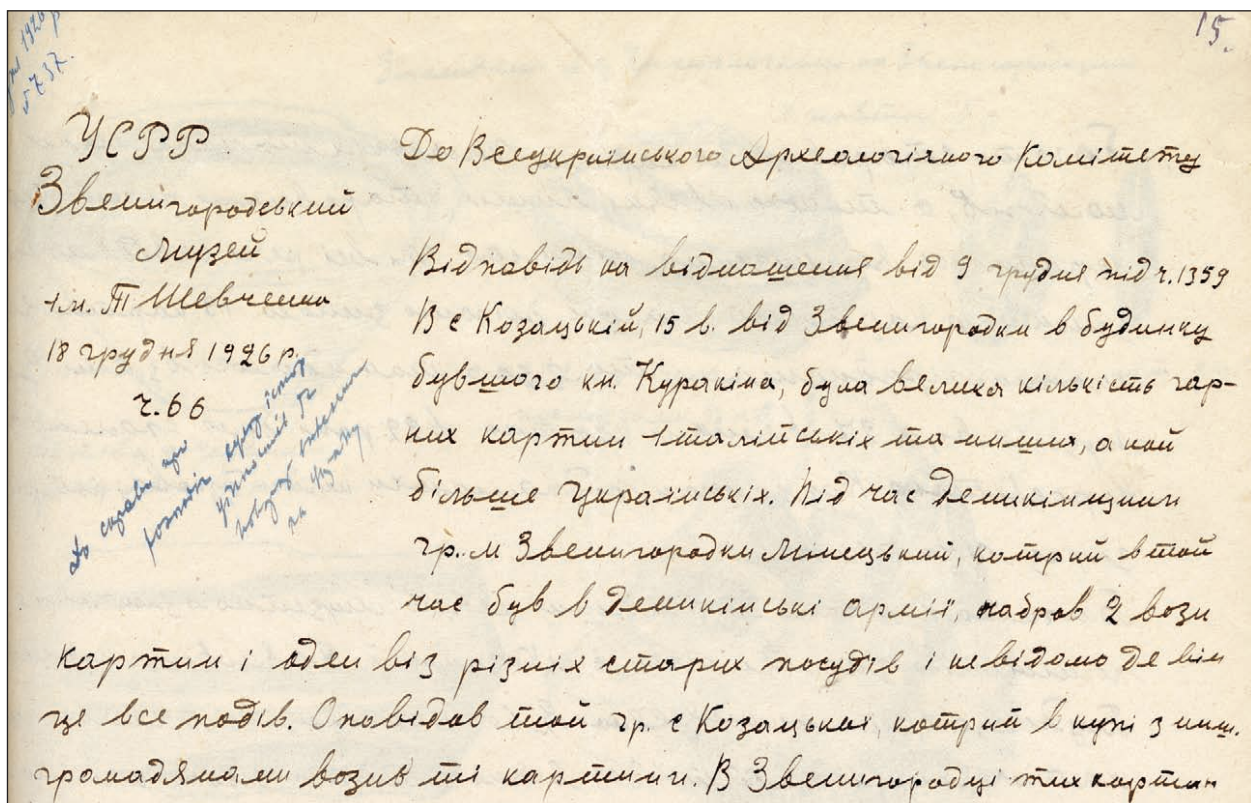
Вчений секретар ВУАКу М. Рудинський
Управправами ВУАК (А. Антонович)» (Там само, ф. ВУАК, спр. 95, арк. 8).

З музеїв почали надходити відповіді, які оприявили наслідки Першої світової війни, більшовицького перевороту й революційних подій. Так, Звенигородський музей ім. Т. Г. Шевченка в листі за № 66, за підписом завідувачки Софії Терещенко прислав таку відповідь: «В с[елі] Козацькій 15 в[ерст] від Звенигорода в будинку бувш[ого] кн[язя] Куракіна була велика кількість гарних картин італійських та інших, а найбільше українських. Під час денікініщини гр[омадянин] м. Звенигородки Мінецький, котрий в той час був в денікінській армії, набрав два вози картин і один віз різних старих посудів і невідомо, де він це все подів.

В тім же місті Рижанівці від бувшого поміщика Тишковського до народу [тобто до народного дому — Г. С.] взято багато картин польських та українських малярів, а також всяких інших старовинних речей, котрі хоронились, як музейна цінність, то всі речі невідомо куди зникли, а картин також багато зникло. 19 картин з великими труднощами та з арештом удалось взяти Звенигородському музейові, а 27 великих картин в [19]22 році було спалено зав. Наросвітою Козленком, підпалюючи ними дрова, котрий зараз учителює.

Багато картин та інших речей музейного значіння від поміщиків знаходяться в селах Козацькій, Павлівці, Будищах та інших селах

1. Народний комісаріат освіти УСРР.

Лист Звенигородського музею
Letter from the Zvenyhorod Museum

Звенигородщини в селянських хатах, котрі висять без всякої пошани, або ж ними накривають сипанки, тощо. До музею бояться віддати, щоб не відповідало як за крадіжку речі. Наприклад, Звенигородським музеєм було взято в с. Козацькі картину, якою було накрито в лбоху капусту» (Там само, ф. ВУАК, спр. 95, арк. 15, 15 зв.).

Шепетівський округовий краєзнавчий музей прислав таку відповідь, в листі, датованому 15 грудня 1926 р.: «1) В 1915 р. з маєтку кн. Сангушко (в м. Славути) перед загрозою німецької окупації, було вивезено три вагони річей особливо високого культурно-історичного значіння, як от: gobелени, найбільш цінні речі з Музею Сангушки (табакерки, медальйони, зброя, т. п.) хрусталь старовинний, найбільш цінні картини. Всі ці речі було вивезено в м. Нижній Новгород і зложено в підвальному помешканні домовласника Ремізова. ...В кінці 1917 р. всі ці речі підпали під догляд Польського Комітету, що в той час існував в Н-Новгороді. В Славути були відомості, що всі ці речі знаходились в цілковитій сохрнаності.

2) В 1920 р. під час окупації міста Славути поляками, останніми було вивезено бібліотеку в 22 тис. томів (тисячі особливо цінних екземплярів, архів та багато універсалів Хмельницького й інших укр[аїнських] діячів, документи про повстання Гонти, Залізняка та цілі вози інших високо-цінних історичних документів (неопубліковані листи Курбського

т. п.). Перед окупацією Славути поляками я приймав участь в упорядкуванні зазначених документів і дивувався можливості скупчення такої кількості документів всеукраїнського значіння в приватних руках.

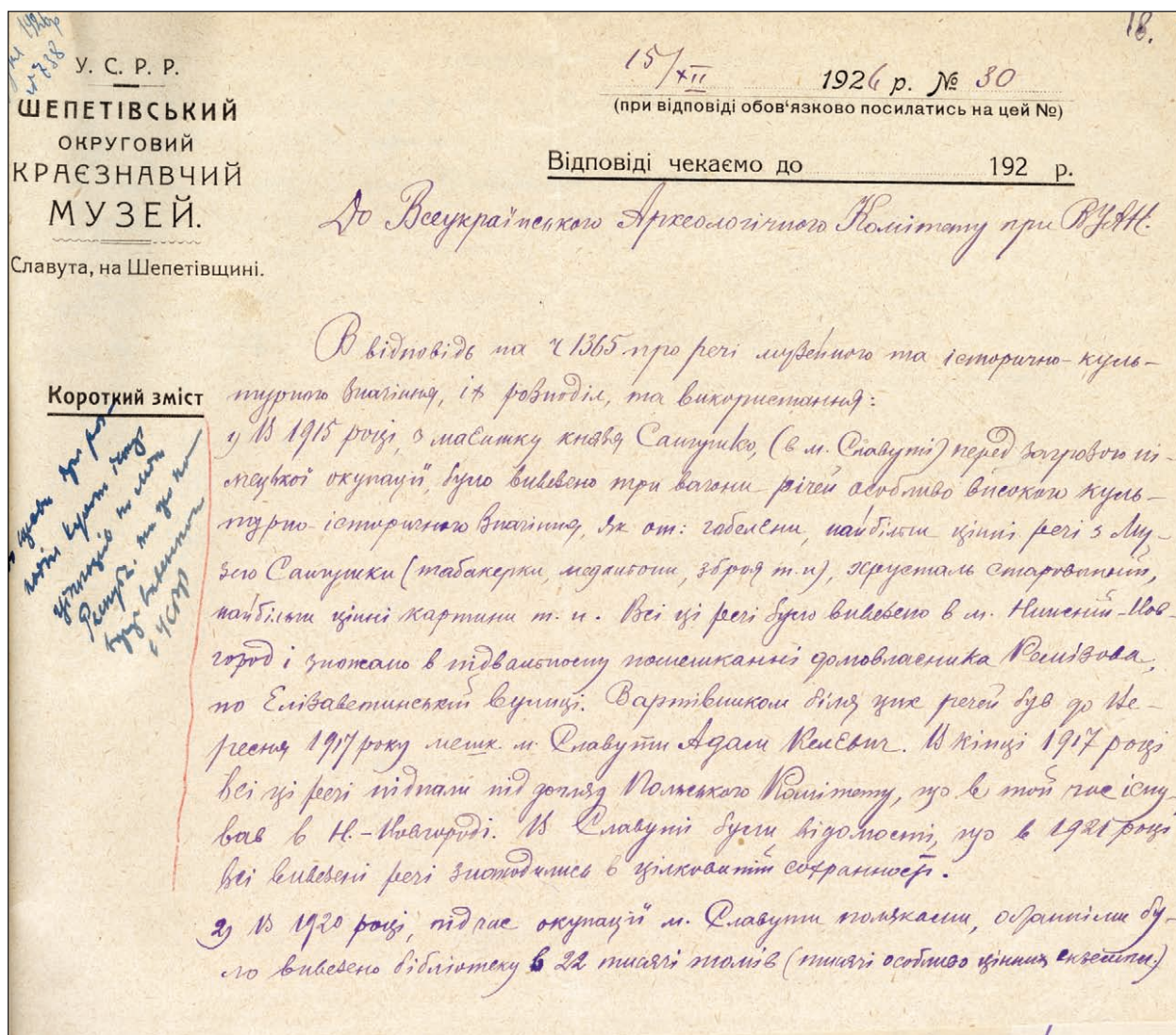
3) З маєтку графа Потоцького в с. Антонінах була вивезена велика збірка картин та скульптури, бібліотека та архів. Останній, порівнюючи був не старіше: кін. XVIII, початок XIX ст.

Надалі Музей збиратиме відомості про вивезені речі, окрім зазначених, з Шепетівщини й своєчасно повідомлятиме ВУАК.

Зав. Округовим Музеєм» (Підпис В. І. Кочубея) (Там само, ф. ВУАК, спр. 95, арк. 18, 18а).

Сумський музей повідомив, що: «...з маєтку Хрущова (хутір Лихвин), де перебував Шевченко у 1859 р., якимсь військовим комісаром (прізвище невідомо) вивезено декілька картин і начебто 2 олійних портрета Шевченка. На одному, як кажуть селяни, Шевченко був у "чумацькій сорочці". Ним же забрано автограф "Садок вишневий коло хати" (музей має лише фотогографію, зняту під час виставки в Лебедині в 1918 році. Там же було багато листів Шевченка і невідомо куди вони ділись» (Там само, ф. ВУАК, спр. 95, арк. 28).

Сосницький районний історично-археологічний та етнографічний музей, повідомив: «...що в с. Стільному кол[ишнього] Сосницького пов[іту] в палаці графа Володимира Олексієвича, Мусін-Пушкіна, що вважався збудованим

Лист Шепетівського округового краєзнавчого музею
Letter from the Shepetivka District Museum of Local Lore

по проекту архітектора] Гваренги в XVIII ст. і належав колись відомій родині Безбородьків, були до війни 1914—1917 років численні колекції речей культурно-історичного та музейного значіння, які вміщувались в багатьох кімнатах і складались: 1) із галереї картин родинних — фамільних з роду Безбородьків і інших, 2) із різного порцелянового посуду і прикрас з порцеляни й мармуру, 3) із стародавніх стильних меблів, 4) із родинного срібла старовинного і т. п. Все це збиралось з давніх часів ще за Безбородьків, і, як кажуть, були там, між іншим, роботи Боровиковського і Левитського.

Музей довідався, що частину свого добра власники ніби-то вивезли в рр. 1917—1918 до Ленінграду в буд[унок] гр[омадянки] Мусін-Пушкіної — матері гр. В. О. Мусін-Пушкіна — на Літейному пр... (Там само, ф. ВУАК, спр. 95, арк. 21, 21 зв.).

Культурні цінності на початку XX ст. грабували, вивозили, продавали, а часто несвідомо просто знищували, як чуже ненависне. Напри-

клад, той самий Сосницький районний історично-археологічний та етнографічний музей, крім того, куди що вивезли, повідомляє і таке: «...а найбільшу частину: меблі, картини, килими, тощо спалено селянами разом з палацем в 1919 році» (Там само, ф. ВУАК, спр. 95, арк. 21 зв.).

Намагались науковці також перевезти до Києва архівні документи, музей та інше майно так званого Константинопольського археологічного Інституту. Зокрема, у звіті про діяльність ВУАК за 1929 р. вказано: «пункт 3. Питання про майно і Музей колишнього Константинопольського археологічного Інституту».

ВУАК з доручення Упрнауки склав спеціальну доповідну записку з приводу визначення потреби і прав УСРР на зазначене майно, як майно, що належало кол[ишній] Царській державі і яке має надзвичайне значення для українських студій, переважно перед такими РСФСР, що мало віддалена відношенням до безпосередніх зв'язків з Царгородом, НКО було командировано навіть представника до Царгороду для приймання май-

У. С. Р. Р.
Художньо-Історичний музей
ВІДДІЛ НАРОДНОЇ ОСВІТИ
в Сумі на Харківщині

29 грудня 92 р.
460

До Всеукраїнського Археологічного
Комітету при У. А. Н.
на лист від 9/XII-чГ383

Сумський музей повідомляє, що за час вій-
ни та революції з району діяльності музею
вивезено багато речей музейного значіння,
але сказати, куди вивезено й де зараз пе-
ребувають-неможливо.

по перше- під час горожанської війни з
мастку князя Щербатова в селі Тернах/був
цілий музей/вивезено групою яких-сь-то
студентів-анархистів/так називали себе/
багато старовинної зброї й інших речей.
Куди саме вивезено-цього ніхто тепер не
знає.

✓ По друге- з мастку Хрущова /хутір Лихвин/
де перебував Т.Г.Шевченко в 1859 році,
якимсь військовим комиссаром/прізвище не-
відомо/ вивезено де-кілька картин і наче-
о то 2 олійних портрета Шевченка.

На одному, як кажуть селяни, Шевченко був
у "чумацькій сорочці". Ним же забрано
автограф "Садок вишневий коло хати"/музею
має лише фотографію, зняту під час вистав-
ки в Лебедині у 1918 році/

Там же було багато листів Шевченка і невідомо куди вони
ділись.

Щож до музейних речей Харитоненка, то частина їх перебува-
в Сумському музеї/набагато/ а найкоштовніші-в Наталівці
годуховської Округи. Мастків Терещенка в Сумській Окрузі
було.

Звичайно, Комітет знає, що багато історичних речей Україн-
го походження перебуває в архивах та музеях Москви й Ле-
граду.

Частковий список цих речей музею при цьому прикладає.

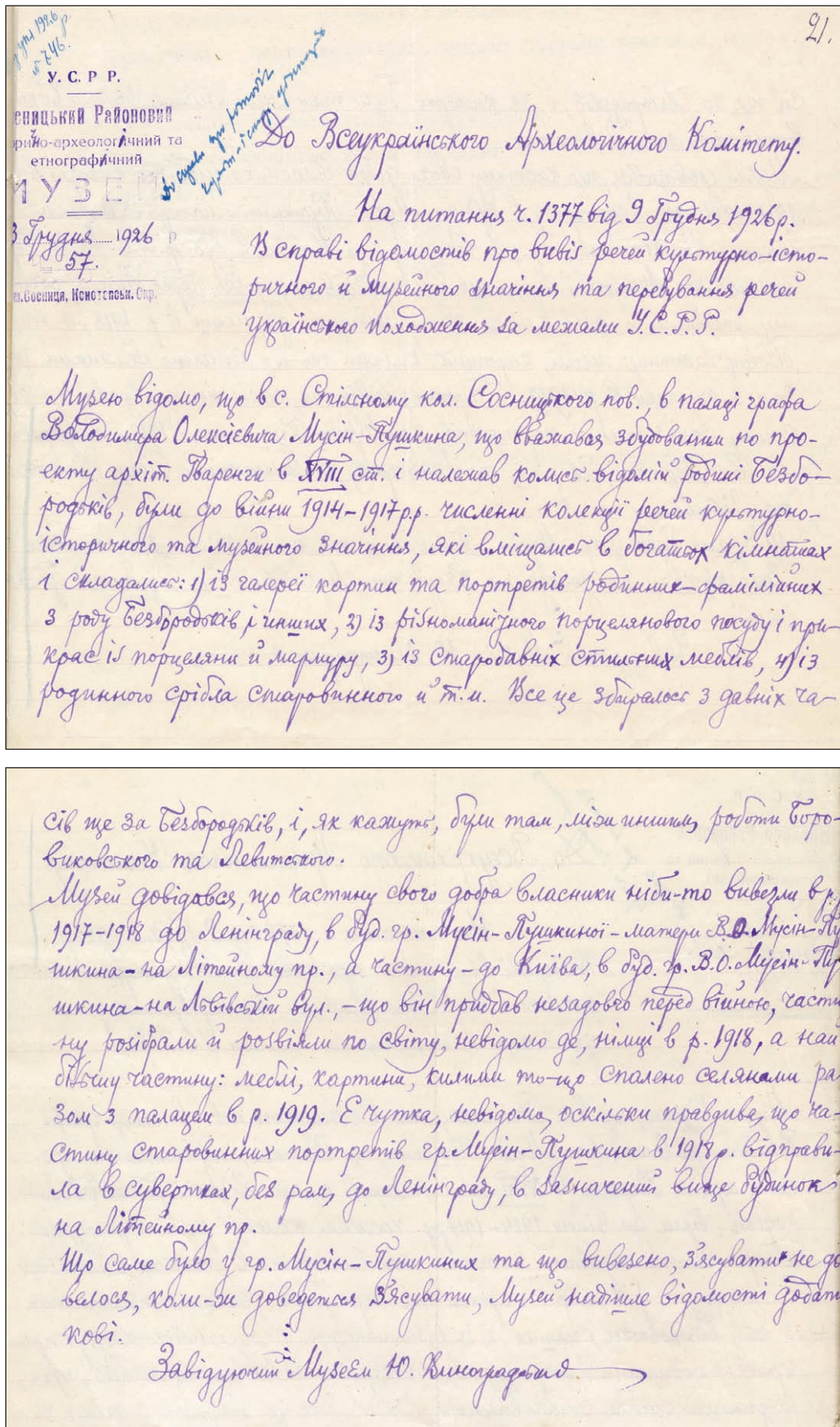
Разом з цим музей нагадує, що перед війною з Охтирського
бору було вивезено до Ермітажу картини-ікони Мурільо.

Відомості про різні цінності музею буде збирати й склада-
ти списки.

Завідуючий музеєм
Діловод-

Н. Новиківська

Лист Сумського художньо-історичного музею
Letter from the Sumy Museum of Art and History

Лист Сосницького районного історично-археологічного та етнографічного музею
Letter from the Sosnytsia District Historical, Archaeological, and Ethnographic Museum

ДІЯЛЬНІСТЬ

Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН за 1929 рік

/ з I.I-1929 р.-I.I-1930 р./.

Праця Всеукраїнського Археологічного Комітету хоч і продовжувала працю за перший квартал 1928-29 року, але значно відрізнялась від нього значним поширенням і поглибленням основних статутарних праць ВУАКу, пошуків їх в зв'язку з підготовкою до ювілею і підняттям цієї роботи асигнуваннями ВУАН, та постановою реконструкції підвільної роботи ВУАКу в напрямку методологічному, плановому та організації сил.

Діяльність ВУАКу складається власне з трьох процесів: 1/ планової, 2/ понадпланової /за окремими спеціальними дорученнями НКО, Президії ВУАН, виклику НКР та Музей/, 3/ індивідуальних студій окремих членів ВУАКу за персональним дорученням ім різних установ та 4/ нарешті, індивідуальні студії їх на питання з кола роботи ВУАКу.

Тому то ВУАН і досі не має належного нормального бюджету, що дав би йому змогу фінансувати індивідуальні студії дослідників, а найголовніше забезпечити їх належним апаратурним, лабораторним аналізами і відповідними командированнями для виконання цих виконання студій ВУАН примушений рахувати свою роботу лише планову та понадпланову і ту з індивідуальних студій, що автори погоджують з ВУАКом і ВУАН приділяє їм увагу в своєму плані.

Понадпланові роботи ВУАКу.

Всесоюзний Археологічний 3^й і з д. З доручення Упрнауки ВУАН склав Київський Підготовчий Комітет до підготовки Всесоюзного Археологічного 3го і з д. Всесоюзна підготовча нарада до 3го і з д. мала відбутися в Москві 16/II-1929 року. ВУАН виділив від себе на нараду С.С.Гамченка і Ф.Л.Ернста. Телеграфним розпорядженням НКО посилка делегатів на цю нараду була відкладена, а незабаром і самий 3^й і з д. відкладено. Отже кількіска підготовка ВУАКу до 3го і з д. довелося припинити на невідомий час.

Питання про майно і Музей кол. Константинопольського Археологічного Інституту ВУАН з доручення Упрнауки склав спеціальну доповідну записку з приводу визначення потреби і прав УСРР на зазначене майно, як майно, що належало кол. царській державі і яке має надзвичайне значення для українських студій, переважно перед такими РСФСР, що мало віддалена відношенням до безпосередніх зв'язків з Царгородом. НКО УСРР було командировано навіть представника до Царгороду для припинення майна Інституту, але за постановою Центральних Союзних Органів воно передано до Ленінграду. З дорученням Президії ВУАН Вчений Секретар ВУАКу П.П.Курінний взяв участь в шефській делегації над Сталінщиною перевів на мітинг в копальнях /Петрівка, Сталіна/ звіт за діяльність ВУАН та ВУАКу, обслідував стан музейної справи на терені Сталінщини.

Питання про майно і Музей колишнього Константинопольського археологічного інституту

The question of the property and the Museum of the former Constantinople Archaeological Institute

на Інституту, але за постановою Центральних Союзних Органів воно передано до Ленінграду» (Там само, ф. ВУАК, спр. 309, арк. 4).

Немало шкоди збереженню культурних цінностей заподіяли так звані шукачі скарбів, які хотіли швидко розбагатіти, і одним із джерел скарбів вважали стародавні могили. Академія наук докладала зусиль для збереження цих пам'яток археології. У Науковому архіві зберігається лист до Всеукраїнської Академії Наук від Президії Київського Губерніального Виконавчого Комітету Рад Роб[ітничих], Селян[ських]

та Червон[их] Депутатів від 24/II-1925 р. за № 1/1093: «На Ваше запитання за 18/II-Ч 978 з приводу видання обов'язкової постанови про заперечування розкопування могил, городищ й т[ак]е[р] ини[х], та знищення пам'яток старовини, Губвиконком повідомляє, що в сучасний [мо]мент існує обов'язкова постанова Ч. 38 «Про розкопування могил», яку надруковано в Збірнику Об[ов'язкових] Пост[анов] за 1924/25 рік на сторінці 70 такого змісту:

1) через те, що останніми часами збільшилася випадки свавільного розкопування могил,

а це позбавляє Наркомосвіту можливості вжити заходів до охорони історичних цінностей, які мають культурне значіння, Губвиконком постановляє: 1) заборонити приватним особам та організаціям розкопувати могили без дозволу від відповідних відділів Управління Окрвиконкомів та Місцевих органів Наркомосвіти;

2) за порушення цієї обов'язкової постанови винні підлягають в адміністративному порядку: штрафу до 300 карб. золотом, арешту або примусовій праці до 3-х місяців;

3) нагляд за виконанням цієї обов'язкової постанови покладається на місцеві органи Міліції. (підпис).

Якщо ця постанова по змісту своєму не відповідає Вашим вимогам, то Вам належить скласти проект нової обов'язкової постанови, та, по завізуванні її Губпрокуратурою, надіслати до Губвиконкому на затвердження.

Член Президії Секретар Губвиконкому (підпис) Салтиков

Керуючий справами (підпис) Осадчий» (Там само, ф. ВУАК, спр. 48, арк. 6).

На лист Президії Київського Губерніального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських та Червоних Депутатів Всеукраїнський Археологічний Комітет відповів так: «До Президії Губвиконкому Київщини. На ч. 1/098 від 24/II-1925 р.

Додаючи до цього проект обов'язкової Постанови Київського Губвиконкому про заборону розкопів могил та інших пам'яток археологічних, Всеукраїнський Археологічний Комітет при ВУАН ласкаво просить опублікувати її, по можливості, в ближчому часі.

Неодмінний Секретар ВУАН, академік (А. Кримський)

Голова ВУАК, академік (О. Новицький)

Учений Секретар ВУАК» (Там само, ф. ВУАК, спр. 48, арк. 8).

Поза тим Археологічний комітет також назначав своїх представників у різні області України, де вони працювали, і звідки надсилали свої звіти до Києва. Багато цікавого про проведену на місцях роботу можна прочитати в цих звітах. Так, у «Звіті за працю уповноваженого Всеукраїнського Археологічного Комітету при Академії Наук по Черкащині О. М. Олександрова за 1926 рік» в одному з розділів у пункті «М» записано: «Про повернення, згідно клопотання селян Суботово, Стелецьким Г. Я. забраної ним в Суботовської Ільїнської церкви дошки з написом про поховання Богдана Хмельницького, а також про з'ясування справи проведених ним у 1921 році розкопок біля церкви й у самої церкви з знахідкою ніби то кісток самого Богдана Хмельницького, які у нього залишились на руках» (Там само, ф. ВУАК, спр. 134, арк. 25 зв., арк. 26).

Як відомо, в теперішній час поховання Богдана Хмельницького в Суботові не вияв-

лено, є різні версії, чому саме, але про розкопки Г. Я. Стеллецького 1921 р. вже ніхто не пам'ятає, змінились покоління.

Хто такий Гнат Якович Стеллецький і чим він займався в Україні, свідчать архівні документи, що зберігаються у фонді ВУАК. У своєму проханні про відрядження в Європу, Г. Я. Стеллецький вказує всі свої регалії: «Дійсного члена, члена-кореспондента Археологічної Комісії, завідуючого Лубенським історичним музеєм, вченого археолога-проф[есора] Гната Яковлевича Стелецького» (Там само, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 155).

Про те, що саме Г. Я. Стеллецький встиг зробити, свідчить документ, на якому у лівому верхньому куті є штамп установи, що його видала: «Українське товариство охорони й дослідженню пам'яток старовини й мистецтва на Лубнях», датований 23 липня 1921 р. та з вихідним номером № 272. У документі, адресованому Українській академії наук, Гнат Стеллецький сповіщав про свої досягнення: «Вважаючи на командировку, одержану мною од Академії Наук у 1919 р. за для досліду й охорони старовини на Полтавщині, мушу довести до відома Академії, що за цей термін мною засновано і відчинено на Лубенищині (у Лубнях): 1) українського історичного музею, відчинена досі «Лубенська Галерея мистецтва», 2) чотири філії музею, 3) центральний архів Лубенищини, 4) наукову бібліотеку, 5) Укр[аїнське] Т[овариств]о охорони пам'яток старовини Лубенищини, 6) Археологічно-мистецький гурток і, вкупі з М. М. Павловим-Сільванським, 7) Комітет Науки та Культури на Лубнях і 8) Філію Наукового Т[овариств]а у Києві, що зараз при Академії Наук, три секції — істор[ико]-філ[ологічна], соц[іально]-економ[ічна] і природнича — заклали собою перший семестр Лубенського госуніверситету, Іст[орико]-археол[огічні] курси» (Там само, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 154а).

Ніякої інформації про розкопки Г. Я. Стеллецького в Суботові в архівних документах в Науковому архіві Інституту археології НАН України не виявлено. Є згадки, що він розкопував кістяки мамонтів в селі Андрусівці та проводив, як сказано, «розкопки в інших місцях».

Дозвіл на розкопки був виданий Г. Я. Стеллецькому Академією наук України ще до заснування Археологічного комітету, як про це свідчить «Протокол Пленуму Археологічної Комісії при Всеукраїнській Академії Наук від 26 жовтня 1921 року», де в пункті 4 є підпункти:

«а) Констатувати, що Мандат № 2123 від 28 липня б[іжучого] р[оку] виданий Академією Наук т. Стелецькому Г. Я. та Титаренкові О. А. був виданий ще до заснування Археологічної Комісії в новому її реформованому вигляді;

б) Анулювати цей відкритий лист на розкопки, про що повідомити Наросвіту м. Кременчука;

ЗАСОБІВ ОХОРОНИ .

- В згаданному напрямку охорони пам'яток було переведено
 слідує : а/ Клопотання- про обов'язкову постанову Черкась-
 кого ОВК про заборону розкопування могил . Надруковано у Збір-
 нику обов'язкових постанов Черкаського ОВК за 1926 /27р.№16
 б/ Про заборону погребати небіжчиків на старому Черкаському
 Замковищі у самому м. Черкасах .
 в/ . Заходи з приводу крадіжки прийнятих на облік старовин-
 них речей у кол. Чигиринському жіночому монастирю , зараз Діт-
 колонії / Олов'яна чаша 1701 р. й верги игуменії Надежди / .
 Справа у прокурора . Примітка . Євангелія Дорошенко знайдено
 - зараз у Окрархії .
 г/. Про заборону розбирати старовинні мурованні монументи
 на місцях старих церков у Мошнах й в Мокрої Калигорці
 з приводу піднятого клопотання про заборону руїнації са-
 мими місцевими громадами .
 д/. Про заборону знищення культурних покладів й руїн на Ч.
 Чигиринської Замкової горі - в зв'язку з піднятим Чигирин-
 ською Сельрадою клопотання про остаточний розроб піско-
 ця , якій бар'єром оточує й підтримує історичну частину
 гори .
 е/. Про охорону й предбання для музею Таганчського скарбу
 Бутурлиних , випадково , знайденого в колишньому помешканні
 Бутурлиних , зараз Таганчська Дітколонія .
 ж/. Про предбання для музею старовинних портретів Гревсів
 й інших містечких речей від тов. Григорова й Дирди в с. Ста-
 видлах .
 з/. Про охорону й предбання для музею скарбу старовинних
 монет , вагою коло 2-х фунтів , які випадково було знай-
 дено у с. Лука Таганчського району .
 к/. Про прийняття засобів охорони й слідства з приводу зло-
 чинства з грабіжкою й попаленням трун в склепі кол. Та-
 ганчського косячу .
 л/. Про заборону пролому ниші в залі Корсунського замку
 в зв'язку з ремонтом палацу , будованого за часи короля
 Польського Станіслава Понятовського , щоб не пошкодити ліп-
 них виробів на стінах суміжної кімнати .
 м/. Про повернення , згідно клопотання селян Суботова , Сте-
 лецьким Г.М. забраної ним в Суботівській Ільїнській церкві

Клопотання селян Суботова

A petition from the villagers of Subotovo

96.

дошки з написом про поховання Богдана Хмельницького, а також про з'ясування справи проведених ним у 1921 році розкопок біля церкви й у самій церкві з нахідкою ніби то кісток са-мого Богдана Хмельницького, які у нього залишились на руках .н/. Про прийняття засобів проти масового руху "копачества" в Шполянському районі з провадженням різних розкопок в степу й по ярах .

о/. Листування про порядок охорони окремих речевих пам'ятників старовини, як наприкл., так званих чудотв. ікон й інше .

ІНФОРМАЦІЯ Й ПОРАДИ В ЗВ'ЯЗКУ З ОХОРОНОЮ ПАМ'ЯТНИКІВ .

а/. На запитання Черкаського РВК про історичне - археологічне значіння острова "Бакай" на Тясмині, де були випадки знахідок різних речей археологічного значіння, дано відповідь з вказівками досліджень й висновок про цей острів О.О.Горинського й з'ясовано значіння випадкових знахідок на цьому острові речей готської культури. Докладну інформацію РВК надіслало на місце для ознайомлення з нею місцевого населення .

б/. На запитання Гельмязівської Сільсько-господарчої комуни "Зірка" з домоганням дозволу розкопок раскопок старовинних склепів в Гельмязеві в маєтку кол. Еданович, дана інформація про наукове значіння наукового провадження розкопок й досліджень усього роду поховань .

в/. По пропозиції Окріно зроблено письмений доклад, як теоретичний проект, про те, яка повинна бути постановка роботи в Черкаському Округовому музею, порядок й форма проведення н ньому ~~роботи~~ інвентаризації експонатів .

г/. В зв'язку з відкриттям у с. Маслово Златопільського району могильника типу "полей поховання" зроблено письменні інформації на місцях й перед округовими установами, а також ОВК, про наукове значіння відкритого могильника, з прийняттям рішучих засобів до його охорони й співучастя до до відшукування засобів наукового його дослідження й інше .

ПРОВАДЖЕННЯ ТЕХНІЧНОЇ РОБОТИ .

а/. Згідно пропозиції підвідділа культів админвдділу Черкаського ОВК, власноручно зроблені фотографічні знімки, обміри й опи си старої церкви у с. Свідіску, в зв'язку з клопотанням місцевої громади про дозвіл використувати будинок церкви під помешкання школи .

Про повернення дошки з написом про поховання Богдана Хмельницького
On the return of a plaque with an inscription about the burial of Bohdan Khmelnytsky

в) Надалі просити Академію Наук не видавати нікому мандатів, що торкаються компетенції Археологічної Комісії, інакше, як тільки за поданням та згодою відповідних акцій Археологічної Комісії» (Там само, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 55 зв.).

А сам дозвіл на розкопки анулювали на день раніше, на Спільному засіданні Секцій Археологічної та Мистецтва Української Археологічної Комісії ВУАН, що записано в «Протоколі Спільного засідання Секції Археологічної та Мистецтва Української Археологічної Комісії ВУАН від 25 жовтня 1921 р.»:

«Д. М. Щербаківський підняв питання про Мандат (копія з нього була показана на зборах), що був виданий У. А. Н. т. т. Титаренкові й Стелецькому на право розкопок кістяка мамута коло Кременчука. Мандат цей був виданий без згоди з Археологічною секцією й Археологічною Комісією. Такий вчинок Української Академії Наук треба визнати неправильним й опротестувати його. Після обговорення цього питання вирішено: а) в'яснити остаточно справу з мандатом і б) звернути увагу Української Академії Наук на неможливість подібного поступання. Надалі необхідно, щоб, що до розкопок, реставрації, переховування пам'яток старовини й мистецтва, звертатися за дозволом відповідних Секцій Української Археологічної Комісії» (Там само, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 59).

Незабаром Г. Я. Стеллецький виїхав до Москви, покинувши напризволяще створений ним Лубенський музей, який і нині носить його ім'я як засновника. Про справи Лубенського музею того часу відомо з «Протоколу спільного засідання Секції УАН Археологічної та Мистецтва 7 листопада 1921 р.»: «Проф. О. С. Грушевський сповістив про Лубенський музей, про який після од'їзду Стелецького нема кому дбати» (Там само, ф. ВУАК, спр. 3, арк. 76 зв.).

Якщо Г. Я. Стеллецький дійсно розкопав поховання Богдана Хмельницького і забрав звідти останки гетьмана, а виїжджаючи до Москви не забрав їх із собою, то вони мають зберігатись у музеї в Лубнах, де поряд із кістками мамонта.

Крім всього іншого, архівні документи свідчать, що і в ті часи були ділки, які старались нажитись на культурних цінностях. Так, у фонді ВУАК зберігається копія заяви до карного розшуку. Документ датований 23 червня 1923 р. за № 0827, в ньому йдеться про таке: «В карний розшук. В Київ приїхав дехто Зелененький, який називає себе Зеленко, пред'явивши мандат, виданий йому ніби відділом в справах музеїв Наркомпросвіти РРФСР за підписом Н. Троцької. На основі цього мандату вказаний Зелененький збирає всякого роду предмети історико-художнього значення ніби то для державних музеїв, а на справді, для продажу їх, чим приносить велику шкоду союзним республікам і компрометує радянську владу.

Мандат, який він має, виявляється підробленим, що впливає з відношення Відділу в

справах музеїв Наркомпросвіти РРФСР від 16/V за № 2289, одержаного Київською Губполітпросвітою. На основі всього вище викладеного, Губполітпросвіта просить прийняти міри для розшуку Зелененького і до відібрання в нього підробленого мандата з притягненням його до суду. Про подальше просимо повідомити» (Там само, ф. ВУАК, спр. 7, арк. 25).

Оригінал заяви підписали: «Завгубполітпросвітою» та Секретар, а на копії було вказано тільки прізвища тих, хто підписував документ, підписи відсутні.

У Науковому архіві зберігається також копія іншого документа, на якому в лівому верхньому кутку переписано зі штампа: «Народний Комісаріат по Освіті Відділу в справах музеїв та охороні пам'яток мистецтва і старовини. Травня 6 дня 1923 р. № 2289».

Вгорі аркуша червоним чорнилом вказано: «Арх[еологічний] К[оміте]-т ВУАН. Вх[ідне] ч. 42, 7/X 1924 р.» Текст документу повідомляє: «В Комітет Охорони Пам'ятників Мистецтва та Старовини м. Києва.

Відділ в справах Музеїв Наркомосвіти нинішнім повідомляє, що ні мандату, ні дозволу на ім'я тов. Зелененький (sic), який називає себе Зелененко на право збирання предметів історико-художнього значення, для передачі таких в Музей Відділом видано не було, а значить підпис Завідуючої Відділом в справах Музеїв Н. І. Троцької являється підробленим.

Завідуюча Відділом в справах Музеїв (підпис) Н. Троцька

Вчений Секретар (підпис)».

Нижче рукою А. В. Винницького зроблена примітка: «В карний розшук з проханням розшукати і притягти до суду Зелененко (Підпис) 18/VI-23» (Там само, ф. ВУАК, спр. 7, арк. 26).

Висновки. Архівні документи свідчать про значні зусилля науковців та державних установ України в першій третині XX ст., спрямовані на збереження культурної спадщини в умовах революційних потрясінь і війн. Діяльність Археологічного комітету, створеного при Всеукраїнській академії наук, була спрямована на захист пам'яток історії, археології та мистецтва, що перебували під загрозою знищення або розграбування. Розкопки Гната Стеллецького у Суботіві 1921 р. є маловідомими, проте можуть мати ключове значення для сучасних пошуків поховання Богдана Хмельницького. Архівні матеріали підтверджують масштабність втрат культурних цінностей під час революційних подій і громадянської війни, зокрема через незаконний вивіз за кордон та знищення пам'яток. Науковці і громадські діячі того часу намагалися врятувати культурну спадщину, використовуючи різні методи. Документи свідчать про складність боротьби з незаконними розкопками та розграбуванням пам'яток, що залишається актуальною проблемою і сьогодні. Архівні джерела, які вперше вводяться до наукового обігу, відкривають нові можливості для

дослідження історії України та її культурного надбання. Стаття показує важливість продовження досліджень у цій галузі, оскільки багато документів залишаються неопублікованими та потребують подальшого вивчення.

Додаток

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

- Ф. ВУАК — фонд Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН.
 Ф. ВУАК, спр. 3.
 Ф. ВУАК, спр. 4.
 Ф. ВУАК, спр. 7.
 Ф. ВУАК, спр. 20.
 Ф. ВУАК, спр. 48.
 Ф. ВУАК, спр. 95.
 Ф. ВУАК, спр. 134.
 Ф. ВУАК, спр. 309.
 Ф. ВУАК, спр. 481.
 Ф. 9 — Особовий фонд Щербаківського Д. М.
 Ф. 9, спр. 168/К-468.
 Ф. 9, спр. 236.

ЛІТЕРАТУРА

- Нестуля, О. 1994. *Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні*. Київ; Полтава: Інститут історії України НАНУ.
 Нестуля, О. 1995. *Доля церковної старовини в Україні 1917—1941 рр.* 1: 1917 — середина 20-х років. Київ: Інститут історії України НАНУ.
 Нестуля, С. 1997а. *Археологічний комітет Всеукраїнської Академії наук: етапи становлення*. Полтава: Археологія.
 Нестуля, С. 1997б. *Становлення Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років)*. Полтава: Археологія.

REFERENCES

- Nestulia, O. 1994. *Bilia vytokiv derzhavnoi systemy okhorony pam'iatok kultury v Ukraini*. Kyiv; Poltava: Instytut istoriyi Ukrayiny NANU.
 Nestulia, O. 1995. *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini 1917—1941 rr.* 1: 1917 — seredyna 20-kh rokiv. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NANU.
 Nestulia, S. 1997a. *Arkheolohichniy komitet Vseukrainskoi Akademii nauk: etapy stanovlennia*. Poltava: Arkheolohiya.
 Nestulia, S. 1997b. *Stanovlennia Vseukrainskoho Arkheolohichnoho komitetu VUAN (seredyna 1920-kh rokiv)*. Poltava: Arkheolohiya.

H. Stanytsina

ON THE PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF THE SCIENTIFIC ARCHIVES OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY NAS OF UKRAINE

The archival documents that highlight the efforts of scientists and state institutions of Ukraine in the first third of the twentieth century to preserve cultural her-

itage in the context of revolutionary upheavals, wars and social changes are researched in the paper. Based on the materials of the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the key events and initiatives aimed at protecting historical, archaeological, and artistic monuments are discussed. Among them are the activities of the Archaeological Committee and attempts to return cultural property taken from Ukraine.

Being worried about events in the country, scholars of the early twentieth century made efforts to save Ukrainian cultural values. The old libraries, art galleries, antiquities, folk art and architectural monuments turned up to danger. The Archaeological Commission, later the Archaeological Committee at the Ukrainian Academy of Sciences, did a great job saving the cultural values which was a difficult task considering the situation in the country. Documents concerning the fight against illegal excavations and looting of the sites are also analyzed.

The paper is also focused on the documents received from Ukrainian museums with information on the fate of cultural heritage from the areas of museums' activity. The author examines the reports of Ukrainian museums on the cultural property lost during the revolutionary events. For example, the Taras Shevchenko Museum in Zvenyhorod reported the destruction of paintings and other valuables during the Civil War, the Shepetivka District Museum of Local Lore mentioned the export of unique documents and artefacts abroad, and the Sumy Museum reported the loss of letters and two portraits of Taras Shevchenko. This information emphasises the scale of the losses and the difficulty of finding the lost values.

Particular attention is paid to the excavations of Hnat Stallecki, especially his activities in Subotiv, where, according to archival documents, in 1921 the grave of Bohdan Khmelnytskyi was excavated. These excavations, which remained a little-known, may shed new light on the current search for the location of the hetman's remains. Documents indicate that Stallecki, who was a well-known archaeologist and founder of the Lubny Museum, conducted the excavations in Subotiv but the details of these studies remain unknown due to the lack of information in the archive. This emphasises the importance of further study of the materials in other archives.

The paper focuses on the role of archival sources in the restoration of historical memory and emphasises the importance of preserving cultural heritage as the basis of national identity. The documents, which are being introduced to scientific circulation for the first time, demonstrate how scholars and public figures tried to save those that formed the cultural heritage of the Ukrainian people. This paper is an important contribution to the study of the history of the preservation of Ukraine's cultural heritage and highlights the need for further research in this area. It also reminds us that the preservation of cultural heritage is not only a task of the past, but also an urgent challenge for modern society.

Keywords: All-Ukrainian Academy of Sciences, All-Ukrainian Archaeological Committee, scholars, archival documents, cultural values, monuments of art and history.

Одержано 12.02.2025

СТАНИЦІНА Галина, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

Halyna STANYTSINA, Institute of Archeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0002-1700-7220, e-mail: galina.stanitsin@gmail.com.